УДК.821.161.2'06

О.М.Моціяка

Поезія Тараса Шевченка як плач

У статті зроблена спроба проаналізувати феномен плачу в поезії Тараса Шевченка.
Ключові слова: Шевченко, плач, сльоза, архетип, романтизм, поезія.

В статье сделана попытка анализа феномена плача в поэзии Тараса Шевченко.
Ключевые слова: Шевченко, плач, слеза, архетип, романтизм, поэзия.

The analisis of weepnig phenomenon in Shevchenko' s poetry is carried out in the article.
Key words: Shevchenko, weeping, tear, archetype, romanticism poetry.

Генеза і функції "плачу" у світовій культурі все більше привертають увагу сучасних науковців [1; 2]. Категорія "плачу" є дуже місткою і охоплює ряд антропологічних, психологічних, соціологічних та культурних явищ. Дослідники вказують, зокрема, на таку семантику цієї категорії: 1) психофізіологічний процес у людини, який супроводжується сльозами і відповідним голосом. Плач – це дія, яка походить від слова "плакати", визначає моральність колективного почуття; 2) разом із сміхом – міфологічне амбівалентно-синкретичне ціле, що розмежовує сакральний і профанний простір, "той" і "цей" світ; 3) жанр народної творчості (голосіння), пов'язаний з поховальними обрядами та архаїчними уявленнями про космос та смерть як найбільш закорінений архетип в колективних уявленнях; 4) вираження православного світогляду; 5) один з давніх літературних жанрів, що характеризується лірико-драматичною імпровізацією на теми нещасть, смерті і т.п. Може бути оформлений як у віршах, так і у прозі (наприклад, плач Ярославни у "Слові о полку Ігоревім"); 6) втілення колективної ментальності; 7) різновид трагічних настроїв, що властиві кризовим епохам розвитку людства; туга, скорбота як романтичні та екзистенційні форми плачу тощо.

У цілому, учені приходять до висновку, що плач "є не тільки біологічною чи психологічною реакцією людини, але й світоглядною, соціокультурною формою" [1].

Плач як феномен нової української літератури ще не був предметом спеціального, узагальнюючого дослідження в українській філології. Поетична творчість Т.Шевченка в цьому контексті видається

знаковою, оскільки побудована на національних архетипах, релігійній міфології, вшануванні культу предків, відображає загальнолюдські життєві цінності, сповнені вічного змісту духовного очищення і відродження. Звичайно, науковці принагідно торкались цієї проблеми, вказуючи на емоційно-сльозливий стиль поезії Т.Шевченка, естетизацію ним страждання (П.Куліш, І.Франко, П.Филипович, Ю.Івакін, М.Моклиця, О.Камінчук та ін.). У нашій статті ми зробимо спробу цілісного осмислення плачу як художньо місткого явища в Шевченковій поетичній творчості.

Дискурс плачу в поезії Т.Шевченка заявлений дуже широко, у багатьох його смислових відтінках.

Плач постає в Т.Шевченка як частина космогонічної, архетипальної опозиції. "Плач – сміх" символізує саме життя, а відсутність її – смерть: "Бо вже й не плачу, й не сміюсь…" ("Минають дні, минають ночі…) [3, т. І, с. 367].

У деяких творах плач (оплакуваня) тотожний фольклорному голосінню – неодмінній, сакральній ознаці поховального обряду. Бажаючи собі смерті, дівчина (балада "Тополя") просить дружок заплакати над її труною. У поемі "Катерина", виганяючи доньку-покритку з дому, мати з болем усвідомлює, що в майбутньому позбавляє себе голосіння рідної дитини ("А хто ж мою головоньку Без тебе сховає? Хто заплаче надо мною, Як рідна дитина?"). У вірші "Нащо мені журитися" персоніфікованою роллю жалібниці-голосильниці наділено козацьку гармату – вірного друга отамана. Перебуваючи у стінах каземату і передчуваючи свою важку долю, Т.Шевченко у вірші "Мені однаково" писав, що помре, "не оплаканий своїми". Найбільш бажаною, найріднішою постаттю у смертний час поет хотів бачити Музуматір (вірш "Муза" із циклу "Доля. Муза. Слава"):

Моя ти мамо! Положи
Свого ти сина в домовину,
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи (II, с. 263).

Сльозливою є реакція на світ переважної більшості персонажів (як жінок, так і чоловіків) у поезії Т.Шевченка. І це не тільки закономірна психологічна реакція на жорстокий, несправедливий світ соціуму, а й характерна риса українського менталітету, філософії кордоцентризму. Українець розчулюється до сліз і в горі, і в щасті. Д.Чижевський, досліджуючи національний характер українців, виділяв, зокрема, такі основні риси психічного укладу українця, як: емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм. Про м’який ліризм вдачі українця, його вразливий темперамент писали також В.Липинський, Б.Цимбалістий, О.Кульчицький [4]. У психічній структурі української

душі, у колективному несвідомому українців домінує Аніма – жіноче начало, закріплене в архетипах Землі, Матері, Батьківщини, Жінки. Т.Шевченко увібрав у себе риси українського менталітету. На думку М.Моклиці, особистість Т.Шевченка (за класифікацією психологічних типів, зроблених К.Юнгом), можна віднести до емоційного психологічного типу в її інтровертному та екстравертному варіантах [5]. Цей психотип зумовлює експресивний стиль поезії Шевченка, архетип сліз, своєрідний поетичний синтаксис, у якому багато повторів, звертань, окликів, риторичних запитань тощо, покликаних розчулити читача. Шевченко, як і його земляки, міг бути тонкосльозим. Саме ця надзвичайна чутливість психіки дала можливість індивідуальній психіці контактувати з психікою колективною крізь образи, запозичені з народної творчості чи нафантазовані.

Плачове начало має у Т.Шевченка також романтичний зміст і втілює насамперед настрої трагічного двосвіту, дисгармонійного стану особистості. Плач є формою романтичного страждання байронічного типу, яке "породжувалось несприйняттям дійсності і глибоким розладом з нею…, романтики… сприймають буття як глибоку, нерозв'язану суперечність між духовною особистістю і неадекватними їй зовнішніми, суспільними обставинами, між ідеалом і дійсністю…" [6].

У поезії Т.Шевченка не завжди легко провести чітку грань між плачем як виявом української ментальності, фольклоризму мислення і явищем романтизму як художнього напряму. На наш погляд, при вираженні романтичного плачу автор посилює експресію, вдається до смислових повторів, а особистість трагічніше усвідомлює свою самотність у світі:

Я ввечері посумую,
А вранці поплачу,
Зійде сонце – утру сльози,
Ніхто й не побачить (І, с. 81).

У романтичних творах Т.Шевченка плач-страждання, як правило, постає в опозиції до сміху ("сміху людей"), який завжди маркується негативно, оскільки є свідченням духовної глухоти, байдужості людей. Дівчина з вірша "Думка" ("Вітре буйний, вітре буйний…"), Ярема з "Гайдамаків", ліричний герой вірша "Думи мої, думи мої…" (1839), персонаж твору "Не женися на багатій", Катерина з однойменної поеми та ін. прагнуть усамітнитися зі сльозами, бо раціоналістичний світ не може зрозуміти трагедії людини, яка живе почуттями, серцем:

Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину! (І, с. 102)

Або:

Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе;
Не потурай: легше плакать,
Як ніхто не бачить (І, с. 286).

Ще одним різновидом романтичного плачу в поезії Т.Шевченка є національна туга. Як і у всіх українських романтиків, це сум за ідеалізованими часами козацтва, відстоювання культу предків, козацьких пращурів, дідизни. Без пошанування минулого – нема майбутнього. Національна туга особливо інтенсивно звучить у перші три періоди творчості Т.Шевченка. Цей настрій зосереджується в авторських відступах ("На вічну пам'ять Котляревському", "Гайдамаки", "І мертвим, і живим…"), укладається у вуста персонажів-козаків – месника Тараса Трясила ("Тарасова ніч"), гетьмана Полуботка ("Сон" ("У всякого своя доля…"), Степана ("Невольник"), гетьмана ("За байраком байрак"), старого дідуся-козака ("Сон" ("Гори мої високії…"), гетьмана Петра Дорошенка ("Заступила чорна хмара…") та ін. У багатьох творах Т.Шевченка національна туга постає як плач України:

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить… ("До Основ'яненка") (І, с. 120).

Україна персоніфікується образами сироти ("До Основ'яненка"), удовиці ("Сон" ("У всякого своя доля…"), заплаканої ("І мертвим, і живим…"), старенької ("Іржавець") матері. Причину свого страждання Україна вбачає у тому, що відцурались від неї діти-українці, у гнобленні українського народу російським царизмом та в недалекоглядності й запроданстві козацької старшини. У вірші "Розрита могила" мати-Україна свої докори адресує "нерозумному сину" Богдану Хмельницькому. Отже, романтичні "плачі" є виявом високоморального, духовного в особистості, яка страждає тому, що в реальній дійсності не може реалізуватись особистий, суспільний та національний ідеали.

Зовсім інше співвідношення між "плачем" і "сміхом" спостерігається в поетичних творах Т.Шевченка, що розвинулись у межах критичного реалізму. Вони були просякнуті викривальним пафосом, засудженням феодально-кріпосницького ладу. У сатиричних та соціально-побутових поемах, політичній ліриці плачі є вираженням соціально вмотивованих страждань персонажів і автора:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились

Найперші сльози…
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. ("Якби ви знали, паничі…") (II, с. 222).

Від імені кріпосників автор іронічно заявляє, що у цьому "земному раї" вони "в раї пекло розвели", лани "братами" орють і їх сльозами засівають (II, с. 223).

Категорія "сміху" у цих творах амбівалентна. З одного боку, це сміх "паничів" – глузливий, зверхній, байдужий, принизливий. З іншого боку, це сміх простого народу, який можливий лише в омріяному майбутньому, соціально-справедливому суспільстві. Він постає в образах веселих сіл, веселого Дніпра ("І виріс я на чужині…"), усміхненої матері, веселого поля ("Сон" ("На панщині пшеницю жала…")), веселих рабів ("Ісаія. Гл. 35") тощо.

Плач у Т.Шевченка постає і як метажанр, який передає основну авторську концепцію поетичної творчості. Традиції літературного плачу закорінені ще в давній українській літературі (Плач Ярославни у "Слові о полку Ігоревім", "Тренос, або Плач України над дітьми-відступниками, що покинули нещасну матір, церкву православну на сором, ганьбу й поневіряння" (1610) Мелетія Смотрицького, "плачі" або "лементи" XVIII ст., зумовлені політикою національного гноблення з боку російського царизму). Із середини XVIII ст. в українську літературу потужною хвилею входить сміхове начало (творчість мандрівних дяків, демократична сатира, "котляревщина"). Невипадково у цей час з'являються пародії на плач. Маємо на увазі "Плач киевских монахов" (1786), що є сатирою на вище духівництво. Однак уже на початку 40-х рр. XIX ст. сміхове начало зазнає кризи. Романтики починають рішучу боротьбу за надання літературі серйозного змісту. Творчість Т.Шевченка якраз і вписується в контекст цього художнього напряму.

Творчість як "сльози за Украйну" Т.Шевченко визначив уже в поезії раннього періоду, зокрема у вірші "Думи мої, думи мої…" (1839), що відкривав "Кобзар" 1840 р. А у творі "До Основ'яненка" автор зазначав, що свою поезію-"псалом" виллє сльозами (І, с. 120). Н.Зборовська це Шевченкове розуміння вияву поетичного слова пояснює активізацією в його психіці материнського коду (коду матері-України): "Материнське страждання стає психологічним джерелом синівської свідомості" [7]. У поемі "Гайдамаки" (1841) Т.Шевченко пише:

… Плаче Україна…
І я плачу (І, т. 131).

У ранній період "слово-сльози" трактується і як вираз певного безсилля слова.

… А я … а я
Тілько вмію плакать,
Тілько сльози за Украйну…
А слова – немає (І, с. 12).

По-новому осмислюється категорія плачу в наступний період творчості, у збірці "Три літа" (1845–1846). Помітний вплив на Т.Шевченка справила біблійна традиція плачу. Збірка "Три літа" в цілому закроєна на біблійній символіці. О.Пріцак [8] слушно наголошував, що саме у ній Шевченко усвідомив себе українським Єремією, поетом-пророком. Про це свідчить і титульна сторінка рукописної книги, де намальовано портрет старозавітного пророка, і епіграф, узятий з "Плачу Єремії", і сам зміст збірки. Якщо в Єремії – це плач за ізраїльською державою, то у Т.Шевченка – це плач за Україною.

У цей період творчості поглиблюється культурологічна сутність плачу, який постає як корелят смерті. С.Б.Борисов пише: "Але що є смерть, культурологічно розглянута? Це точка кордону, порубіжжя, межі. Це точка між земним життям і життям вічним, між земним життям і нежиттям, небуттям – залежно від ментальної спрямованості суб'єкта смерті. Точка – символ смерті – це точка між світами, двосвіту. Людина, яка знаходиться в точці "істинної смерті" – і Там і Тут, і в Бутті і в Небутті, і в Кінечності і у Вічності. Це точка унікальна для можливості розуміння двох світів в їх взаємозв'язку. Але потрапити в точку "істинної смерті" можливо лише один раз в житті. Тому в культурно значимому житті людина шукає способи тимчасово підключитись до відчуття "двосвіту"…" [9]. Дослідник наголошує, що плач постає як інструмент занурення в особливі стани свідомості, в яких здійснюється специфічний режим розуміння. Плач є "замиканням контакту" із трансцендентним світом, із зверненням до Бога. Суть плачу – "мати відношення до вічних цінностей. Спрага вічності – ось що таке потреба у плачі" [10].

Особистий досвід підключення до відчуття "двосвіту" Т.Шевченко, як відомо, здобув уже в дитинстві, коли тяжко пережив смерть матері, а потім батька. Немалий вплив на формування внутрішнього світу поета, як слушно наголошує І.Дзюба, "могло справити й читання псалтиря в сім'ї, служба на похоронах і читання псалмів… хлопчина мимоволі схилявся до роздумів про життя і смерть… Без цього, може, й не було б екзистенційних глибин у його поезії та його могутніх біблеїзмів…" [11].

Плач найближче співвідноситься з молитвою. Сучасні науковці якраз і наголошують на тому, що вся поезія Т.Шевченка має виразний молитовний дискурс [12].

У збірці "Три літа" "точка смерті" пов'язана з Україною, її духовним занепадом, небуттям, неіснуванням. Це Україна-мрець. Т.Шевченко вдається до численних метафор, щоб передати цей стан нежиття. Україна заснула, люди в ній оглухли, поніміли, вона "Бур'яном укрилась. Цвіллю зацвіла, … в дупло холодне гадюк напустила…" Україна цього часу – це велика Руїна. Розриття козацьких могил ("Розрита могила"), великого льоху в Суботові ("Великий льох"), руйнація Чигирина ("Чигрине, Чигрине…") та ін. – символи національного небуття. Межова ситуація покликана актуалізувати роздуми про вічні духовні цінності, про духовне очищення нації. Шевченко здійснює архетипальний ритуальний плач за Україною-мерцем. Функція ритуального плачу-голосіння – сльозами омити душу померлого від гріхів і полегшити перехід з одного буття (минущого, земного) в інше (вічне, духовне) [13]. Шевченко наголошує на відроджувальній силі його слів-сліз, які повинні допомогти Україні стати іншою, кращою, вільною від національних гріхів:

А на перелозі…
Я посію сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне…
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!! (І, с. 25)

Отже, поетичне слово-сльози повинно вилікувати національну душу, оздоровити українську духовність, запліднити визвольними козацькими традиціями.

Починаючи з періоду заслання, Т.Шевченко все глибше переживає екзистенційну ситуацію духовної деградації людей, осквернення ними "образу Божого", нехтування євангельською заповіддю любові до ближнього. Духовним струпом укриті і бідні, і багаті. У поемі "Москалева криниця" (1847) автор, зокрема, пише:

До стебла все погоріло
І діти згоріли,
А сусіди, і багаті
І вбогі раділи.
Багаті, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!

…
Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщенні.
То і не жаль було б; чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує (II, с. 64).

У такій ситуації саме плач тотожний катарсису, який повинен подати як приклад поет, оскільки, за романтичною концепцією, у хвилини творчого натхнення виходить за межі земного світу і наближається до Бога:

Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо… Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах… ("Мені здається, я не знаю…") (II, с. 221).

Проливати сльози – значить виявляти духовність, відкривати душу до любові і співчуття. Саме плач є невід'ємною ознакою людського в живій істоті.

У поезії Т.Шевченко як найбажанішу рецепцію його творів читачами вказує на пробудження в них сліз, плачу, тобто катарсису, який засвідчить їх небайдужість до сутнісних проблем морального, суспільного, національного буття. Невипадково у вірші "Думи мої, думи мої..", що відкривав збірку "Кобзар" (1840), поет саме так окреслив бажану реакцію на його твори з боку земляків:

Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?..
Одну сльозу з очей карих –
І… пан над панами!... (1, с. 124).

Цій позиції Шевченко залишився вірним упродовж усієї творчості. Зокрема, пізніше, у поемі "Марина" (1848), він сформулював мету своєї поезії як навернення людей до сльозливого співстраждання, милосердя:

Мій Боже милий,
Даруй словам святую силу –
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать.
Щоб милость душу осінила… (II, с. 113).

Незважаючи на драматичну тональність більшості творів Т.Шевченка, їх сльозливо-молитовний дискурс, вони все ж таки насичені вітальністю, причетністю до вічного, високого. Ще І.Франко геніально підмітив цю особливість: "Коли б мені прийшлось одним словом сха-

рактеризувати поезію Шевченка, то я сказав би: се поезія бажання життя", життя "свобідного", з великою християнською ідеєю любові до ближнього [14]. Спрямована на "духовний катарсис", поезія-плач Т.Шевченка "має цілющу властивість випрямляти, підносити, пробуджувати, зміцнювати в людині Людину…" [15].

Література

1. Борисов С. Б. Плачево-смеховая культура [Електронний ресурс] / С. Б. Борисов // Борисов С. Б. Человек. Текст. Культура : очерки по культурной антропологии и истории духовной культуры. – Шадринск : Шадринский государственный педагогический институт, 2000. – Режим доступу: http://receptidocs.ru/docs/index-2964.html?page=8. – Назва з екрана.
2. Конырева И. В. Плач как феномен русской культуры [Електронний ресурс] : автореф. на соискание науч. степ. кандидата культурологии / И. В. Конырева. – Комсомольск-на-Амуре,– Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/plach-kak-fenomen-russkoi-kultury. – Назва з екрана.
3. Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. : у 12 т. / Тарас Шевченко – К., 2001. Т. 1, 2. Далі, посилаючись на це видання у тексті, у дужках будемо вказувати том і сторінку.
4. Українська душа. – К., 1992.
5. Моклиця Марія. Тарас Шевченко як психологічний експресіоніст / Марія Моклиця // Сучасність. – 2002. – № 7–8. – С. 136–149.
6. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили / Д. С. Наливайко. – К., 1981. – С. 271–272.
7. Зборовська Ніла. Поезія Т.Шевченка: депресивно-репараційна позиція материнського коду і пошуки Великого Слова / Ніла Зборовська // Зборовська Ніла. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. – К., 2006. – С. 81.
8. Пріцак Омелян. Шевченко-пророк / Омелян Пріцак. – К., 1993. – С. 11.
9. Борисов С. Б. Плачево-смеховая культура… – С. 5.
10. Там само. – С. 3.
11. Дзюба Іван. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К., 2008. – С. 30.
12. Даниленко Ірина. Молитва в поетичному дискурсі Тараса Шевченка / І. Даниленко // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 15–20.
13. Сисов В. М. Голосіння / В. М. Сисов // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 26–31.
14. Франко Іван. Тарас Шевченко / Іван Франко // Франко Іван. Шевченкознавчі студії. – Львів, 2005. – С. 264–265.
15. Сверстюк Євген. Шевченко понад часом / Є. Сверстюк. – Луцьк ; Київ, 2011. – С. 48.